

PETER SALNER – EVA SALNEROVA

A zsidóság témája a szlovákiai oktatásban*

A *Zsidóság témája a szlovákiai oktatásban* című tanulmány az Amerikai Zsidó Bizottság (American Jewish Committee) megbízásából készült *Az iskolai tantervek áttekintése Közép-Kelet-Európa országaiban* című projekt keretében. A szlovákiai helyzetet bemutató dolgozat a sorozat harmadik része. (Az előző kettő Csehországot és Lengyelországot térképezte fel.) A kutatás a posztkommunista országok iskolai oktatását vizsgálva arra keresi a választ, milyen lesz a jövőben a zsidók helyzete ezekben az országokban. Ebben pedig meghatározó szerepet fog kapni az oktatás, amely alapvető módon befolyásolja a fiatalok világnézetét.

Mit tanulnak ezen országok diákjai az iskolákban a zsidók vallásáról, történelméről, a holokausztról és Izrael államról? Lehetővé teszik-e az érvényes tantervek azt, hogy a fiatalok elfogadják a zsidókat és életmódjukat, vagy épp ellenkezőleg, zsidóellenes érzelmeiket erősítik e tantervek? Megismerkedhetnek-e a tanulók a zsidó történelem gazdagságával, s főleg saját nemzeti történelmük és a zsidó történelem kapcsolatával? Képesek-e arra, hogy a judaizmust egy, az évszázadokat átívelő vallásként értékeljék? Megmagyarázza-e nekik valaki a zsidók náci-ek általi kiirtásának szörnyűségét? Elegendő és objektív információt kapnak-e Izrael államról, s a világ zsidóságának jelenlegi problémáiról?

A szerzők, Peter és Eva Salner ezekre a kérdésekre a szlovák oktatási rendszer kontextusában keresik a választ. A kutatás célja az, hogy a jelenlegi helyzet feltárásával mindazon országokban befolyásolja a tanterveket, ahol erre szükség van, hiszen a nevelés célja elsősorban az emberek közötti kapcsolatok javítása kell hogy legyen, nem pedig ennek ellenkezője. A projektben Magyarország, Ukrajna, Horvátország és Románia következik.

David Singer kutatásvezető

* A fordítás alapjátúl szolgáló tanulmány: Knowledge and Remembrance of the Holocaust in Slovakia, American Jewish Committee, New York, 1993.

I. AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁK

Az általános iskolák tanulói a *zsidó, judaizmus, holokauszt, Izrael* fogalmakkal különböző tantárgyak keretében találkozhatnak, így a földrajz, az irodalom, társadalomismeret és a történelem órákon, mégpedig először az ötödik osztályban. Konkrétabb képet a zsidó vallásról egy évvel később, a hatodik osztályban, a társadalomismeret órán kaphatnak. A holokauszt a tantervek szerint a 8. osztályos történelem és kisebb mértékben az irodalom tananyagában szerepel. Izraelről a földrajz órán hallanak. A témával kapcsolatos különböző szempontból megfogalmazott információkkal a diákok tanulmányaik befejezéséig folyamatosan találkoznak általános, majd középiskolás éveik során. Ezek az ismeretek azonban legtöbbször parciálisak, rendszertelenek, sokszor egymásnak ellentmondóak, így nem teszik lehetővé egy komplex szemlélet kialakulását.

I.1. A zsidók vallása, történelme

A zsidósággal kapcsolatos információkat szinte valamennyi vizsgált tantárgy – a földrajz, az irodalom, az állampolgári ismeretek és a történelem – tartalmaz.

I.1.1. Földrajz

A zsidó tematikával első esetben a földrajz órán, az ötödik osztályban – paradox de egyben szimbolikus módon – épp annak elhallgatása kapcsán találkozhatnak a tanulók.¹ Az *Ember a Földön* című tankönyvben ugyanis ezt olvassuk: Földünk legjelentősebb vallásai közé a kereszténység, az iszlám, a hinduizmus és a buddhizmus tartozik.” A judaizmusra, feltételezhetően, az érintett fejezet utolsó mondata utal: „A felsoroltakon kívül, az emberek még több más vallásban hisznek.” (15.) A hatodikos tankönyv második része a Délkelet-Ázsiáról szóló fejezetben megemlíti, hogy a Holt-tenger a szárazföld legalacsonyabban fekvő helye, miközben a szöveget egy múholdról készült felvétel egészíti ki. Az Izrael állammal kapcsolatos további információkkal a megfelelő helyen foglalkozunk.

1 Kolektív: *Clovek na Zemi* [Ember a Földön] Földrajz az alapiskolák 5. osztálya számára. SPN, Bratislava, 1996.

I.1.2. Irodalom

Az iskolákban használatos tankönyvek egy része még 1989 előtt készült, így ezekben csupán elvétve találkoztunk a zsidó tematikával. Az *Irodalmi nevelés az 5. osztály számára* című tankönyv a legendákkal foglalkozó fejezetben a bibliai teremtéstörténetet is ismerteti.² A szerzők közlik a tanulókkal, hogy „az Ószövetség könyveit héber nyelven írták” majd arra szólítják fel a diákokat, hogy mélyüljenek el annak tanulmányozásában, „hogyan meséli el a világ teremtését a keresztények szent könyve az ószövetségi történetekben”. (113.)

A következő rész, amely az *Imádságok* címet viseli, a legismertebb keresztény imádságokkal (Miatyánk stb.) foglalkozik. Ebben a részben egyetlen alkalommal fordul elő a *zsidó* szó. A Világ Enciklopédiájából származó részlet konstatálja, hogy Jézus zsidó volt, Jeruzsálemben született, s „tanításával felháborította a zsidó vallási vezetőket, akik arra kérték a római helytartót, Pontius Pilátust, hogy ítélje halálra Jézust. Pilátus azonban ártatlannak találta őt, s szabadon akarta engedni. A tömeg azonban Jézus halálát követelte, akit Pilátus végül keresztthalálra ítelt”. (113.)

Rudolf Jasík *Szent Erzsébet tér* című regényének értékelésével (a nyolcadikos irodalomkönyv tartalmazza) más helyen foglalkoztunk.

I.1.3. Társadalomismeret

Az általános iskolák hetedik osztályában a tananyag részét képezi a *Vállásos és nem vallásos világnézet* című rész, melyben elsősorban a világvallásokat tárgyalják, de a tantervek a „különbéle világnézetű emberek közötti toleranciára” is súlyt helyeznek. A tanulók a *Polgári nevelés az alapiskolák 7. osztálya számára* című tankönyvből a zsidó vallást is megismerhetik.³ Az ezt érintő szöveg nem túl terjedelmes ugyan, de objektív és megfelelő mennyiségű információt tartalmaz. Definálja a Törát, megemlíti az Úr és Ábrahám közötti szerződést, a zsidó nép kiválasztottságát és a messiásvárást. Érdekes az utolsó fejezet: „A vallási élet központja a zsidó szertartások színtere, a zsinagóga. Itt kötnek házasságot, és itt avatják férfivá a fiúkat. A zsidók nagyon fontos szerepet tulajdonítanak a családnak és a családi életnek, ezért számos zsidó ünnep egyben a család ünnepe is.” (40.) Az idézett szövegrészt a legfontosabb zsidó

² Kolektív autorov: *Literárna výchova* [Irodalmi nevelés az 5. osztály számára] SPN, Bratislava, 1997.

³ Kolektív autorov: *Občianska výchova pre 7. ročník základných škôl* [Polgári nevelés az alapiskolák 7. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1998.

ünnepek (Jóm Kippúr, Peszáh, Ros Há-sáná, Szukkót, Hanukka, Púrim) ismertetése egészíti ki.

I.1.4. Történelem

Jelen elemzésünkben főleg a történelemtankönyvekkel foglalkozunk. Ismereteinket elsősorban az iskolákban használatos tankönyvekből merítettük, de figyelembe vettük a kiegészítő irodalmat is. Azokat a kiadványokat vizsgáljuk, amelyeket az oktatási minisztérium jóváhagyott, vagy amelyeket használnak a pedagógusok.⁴

Szlovákiában, de Csehországban is az ókor bemutatása során tradicionálisan Egyiptom, illetve Görögország és Róma története kapja a legnagyobb teret. A pedagógusok számára készült módszertani kézikönyv az ókori kelet államaira 4 fejezetet (a hangsúly Egyiptomon van), míg a görög és római történelemre 8–9 fejezetet javasol. Az ötödikes tankönyvben a zsidókról az első említés *A Közel-Kelet és a Földközi-tenger térsége* című fejezetben bukkan fel, ahol néhány sort olvashatunk az önálló zsidó állam megalkulásáról és az Egyiptom, illetve Mezopotámia általi állandó veszélyeztettségéről. A Bibliával kapcsolatban megemlíti a tankönyv, hogy az „a zsidó történelemből vett mondákat és zsidó vallási előírásokat tartalmaz”. A szerzők szerint a Biblia, amely „a zsidó és a keresztény vallás szent könyvévé vált, máig értékes irodalmi alkotásként és a zsidók történetének fontos forrásaként van számon tartva”. (64.)

A holokauszt időszakáig azonban hiányoznak a Szlovákia területén kívül élő zsidókkal, Palesztinával, vagy a zsidó vallással kapcsolatos információk. A zsidók Szlovákia területén való jelenlétéről csupán néhány esetleges

⁴ Dvořák, P. – Mrva, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v stredoveku a na začiatku novoveku* [Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava 1998.; Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Slovensko na prahu nového veku* [Szlovákia az újkor küszöbén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava 1995.; Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. [Fejezetek a történelemből (1939–1945)] SPN, Bratislava, 1990.; Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí*. [Szlovákia az új évszázadban.] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997.; Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí*. [Szlovákia a 20. században] Slovenske pedagogicke nakladatelstvo, Bratislava, 1997. Alternatív tankönyv: Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1995.; Michovský, V.: *Dejepis. Pravek a starovek*. Učebnica pre základné školy I a II. [Történelem. Az őskor és az ókor. Az alapiskolák 5. osztálya számára, I. II.] Slovenské pedagogické nakladatelstvo, Bratislava, 1992.; Mucska, V. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Európa v období stredoveku* [Európa a középkorban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1996.; Kratochvíl, V. – Cangar, J. – Kováč, D.: *Metodická príručka dejepisu pre základné školy* [Módszertani kézikönyv történelemből az általános iskolák számára] SPN, Bratislava, 1994.

megjegyzést találunk, melyeket az alábbiakban teljes terjedelemben közlünk. A hatodikos tankönyvben a *Szlovákok, szomszédok, idegenek* című tananyagban két információt találtunk. A bevezető részben a tankönyv szerzője megállapítja, hogy „Magyarországon magyarok, horvátok, szlovákok, ruszinok, szerbek, zsidók, csehek stb. éltek”. (52.) Az ezt követő szöveg 2 mondatot szentel a zsidóságnak: „A 16–17. században megnőtt a zsidók száma is. Ők főleg kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkoztak, hasonlóképpen a görögök és örmények is”. (Uo.)

A hetedikes tankönyv II. József reformjaival kapcsolatban a *Türeلمي rendeletről* is említést tesz, megállapítva, hogy „II. József tudatosította, hogy a tolerancia hasznos az állam szempontjából. Ezért kiadta a Türeلمي Rendeletet, amellyel lehetővé tette minden kereszténynek a vallásszabadságot. [...] A zsidók számára is lehetővé tette a birodalomba való szabad betelepedést, ami a gazdaság felélénkülésével járt”. (22.)

A tankönyvekben a zsidósággal kapcsolatban nem találtunk további információkat, még az olyan jelentős történelmi események kapcsán sem, mint a nagy francia forradalom, az 1848/49-es forradalmi időszak, s nem említik a vizsgált könyvek sem a Dreyfuss-pert, sem bármelyik jelentős zsidó személyiséget. A tanulók egyáltalán nem kapnak információkat arról, hogyan kerültek a zsidók a diaszpórába, miért éltek a középkori keresztény társadalom periferiáján, miért részesítettek előnyben bizonyos tevékenységeket. A történelemtankönyvek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy a tanulók a zsidóságról nagyon keveset tudhatnak meg. Részben pótolhatják ezt a hiányt a pozsonyi vagy az eperjesi Zsidó Múzeumba tett látogatások, hiszen ezáltal megismerhetik a diákok a szlovákiai zsidóság történetét, és elsősorban a zsidó kultúrát és életmódot. A szlovákiai zsidó közösség asszimilációja és kis létszáma miatt más városokban erre nincs módjuk.

1.2. A holokauszt

A holokausztot, mint a zsidóság szisztematikus kiirtására tett kísérletet 1989 előtt a tankönyvek gyakorlatilag nem említették. A világháború közzétett statisztikáiban a holokauszt áldozatait nem különítették el a háború többi áldozatától. (L. Lipták, a neves szlovák történész szerint ezt pozitívan kell értékelni, hiszen a holokauszt áldozatainak külön feltüntetése a Tiso-rezsim gyakorlatát igazolta volna, amely a zsidókat nem tekintette polgároknak és embereknek.) A koncentrációs táborokat is inkább a kommunista és egyéb ellenállók szenvedéseinek helyszínéként említették. A tankönyvek tartózkodtak

a Szlovák Köztársaság (1939–1945) átfogó értékelésétől, megelégedtek azzal, hogy klerikális és antikommunista jellegét hangsúlyozzák. Egyáltalán nem vették figyelembe, hogy a szlovák államiság első megnyilvánulásáról van szó, amely államban a lakosság egy része részben annak köszönhetően élt jobban, hogy a zsidók kénytelenek voltak hátrahagyni otthonaikat és vagyonukat.

Az 1989-es fordulat után az 1939 és 1945 közötti szlovák államhoz való viszony kulcsproblémává vált. A választóvonalat azonban nem csupán a szlovák zsidóság pusztulásának elítélése vagy megbocsátása jelentette. A viták leginkább a szlovák nemzeti felkelés körül éleződtek ki. Augusztus 29. (a felkelés kitörésének napja) hivatalos állami ünnep. A lakosság és a politikai pártok döntő többsége a felkelést pozitívan értékeli. Mások azonban (közte az 1994 és 1998 között a kormánykoalícióban lévő Szlovák Nemzeti Párt) hazaárulásnak tartják ezt az eseményt. S erre oda kell figyelnünk, hiszen az SZNP kezében volt az oktatási tárca, s szemléletét a tantervekbe is megpróbálta átültetni. Az említett párt és az oktatási minisztérium, valamint a Matica Slovenská álláspontja az új történelem tankönyvek kapcsán is megnyilvánult. A kedvező lektori vélemények ellenére is mindent megtettek például azért, hogy a *Szlovákia az új évszázadban* című tankönyvet egy, a Tiso-rezsimet jobban toleráló tankönyvvel váltsák fel. Még nyilvánvalóbbá vált szándékuk M. S. Durica *Szlovákia és a szlovákok története* című antiszemita irányultságú könyve kapcsán,⁵ amelynek második kiadása az oktatási minisztérium égisze alatt jelent meg, s kötelező olvasmánynak szánták mind az általános, mind pedig a középiskolások számára. (Erről a könyvről a későbbiekben még szólunk.)

1989 után szükségessé vált a régi kommunista tankönyvek gyors lecserélése. Az első tankönyvek már 1990-ben megjelentek, habár – főleg grafikai megoldásaikat tekintve – inkább ideiglenesnek tarthatjuk ezeket. A korábbi tankönyvektől eltérően már teret szenteltek a zsidók sorsának és foglalkoztak a holokauszttal is. 1996-ban hosszú viták után végre elfogadták a 20. századdal foglalkozó új általános iskolai tankönyvet. Az iskolákban ezt az 1997/98-as tanévben kezdték használni. Az új tankönyvek a régiektől már színes és figyelemfelkeltő grafikai megoldásaikban is különböznek. A publikált forrásokat pozsonyi és vidéki diákokkal és pedagógusokkal folytatott beszélgetéseinkből származó információkkal egészítjük ki.⁶ Az 1997/98-as tanévig a *Fejezetek a történelemből* című, 1990-ben, a kommunizmus bukása után nem sokkal

5 Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.

6 Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)* [Fejezetek a történelemből (1939–1945)]. SPN, Bratislava, 1990.

kiadott tankönyvet használták az általános iskolák 8. osztályában.⁷ A szerzők – mindketten neves történészek – elsősorban a második világháború Csehszlovákiát érintő eseményeire helyezték a hangsúlyt. Csupán a bevezető részben (3–8.) foglalkoznak a nyugati és keleti fronttal. A további fejezetek a háborús Szlovákia, a Cseh-Morva Protektorátus és a bécsi döntés által Szlovákiától Magyarországhoz került területek helyzetét mutatják be. A tankönyv a következő hét fejezetre van felosztva: *A második világháború; A Szlovák Köztársaság; Szlovákia megszállt területei; Csehország és Morvaország a háború éveiben; Az antifasiszta ellenállás; A szlovák nemzeti felkelés; Szlovákia felszabadítása.*

A szerzők, ha csak érintőlegesen is, de figyelmet szentelnek a zsidóság helyzetének. A bevezető rész első oldalán a következő megállapítás olvasható: „A megszállt területen a náci terrorizálták a lakosságot. Hozzáálltak az egész nemzetek, főleg a szlávok kiirtását célzó gonosz terveik megvalósításához. A lakosságot jog nélküli rabszolgává kívánták változtatni, akik az uralkodó német nemzetet szolgálják. Főleg a zsidó lakosság volt kitéve a szörnyű terornak és népirtásnak a koncentrációs táborok gázkamráiban”. (3.)

A Szlovákia politikai rendszerét bemutató részben a szerzők felhívják a figyelmet a Hlinka Gárdának az államban betöltött szerepére, s az alábbi megállapítással fejezik be ezt a részt: „A Szlovák Köztársaság politikai jellege a korszak letragikusabb eseménysorában, a zsidó lakosság kiirtásában mutatkozott meg”. (12.) A holokauszttal egy tananyagrészt foglalkozik, amely a következő szavakkal kezdődik: „A náci a zsidókat, de a szlávokat és színes bőrűeket is alacsonyabb rendűnek, kevésbé értékes fajnak tartották. A zsidó polgárokat üldözték, megalázták, elvették vagyonukat, majd megkezdték fizikai megsemmisítésüket.” (Uo.)

A szerzők röviden jellemzik a zsidók vagyonának árjásítását és más zsidóellenes intézkedéseket. A deportálásokról a következőképpen írnak: „1942 elején a pozsonyi kormány elfogadta azt a német ajánlatot, hogy a zsidóságot Lengyelország megszállt területeire viszik kényszermunkára. 1942 márciusától vasúti szerelvények indultak, amelyek férfiakat, nőket, gyerekeket, öreg és beteg embereket vittek a koncentrációs táborokba. Az elhurcoltak nagy része a gázkamrákban lelte halálát, vagy a kimerültség, éhezés, betegségek áldozata lett. [...] A zsidók üldözése és elhurcolása ellen, mint antihumánus cselekedetek ellen a Vatikán magas rangú tisztségviselői is tiltakoztak. A transzportok 1942 őszén való leállítására azonban későn jött – az elhurcoltak döntő többsége már halott volt. Az antifasiszta koalíció államai a zsidók üldözését

⁷ Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. SPN, Bratislava 1990.

emberiség elleni cselekedetnek nyilvánították, s a bűnösöket a háború után bíróság elé állították és elítélték. [...] A zsidóság üldözése és a zsidók kiirtásában való résztvállalás a Szlovák Köztársaság fasiszta jellegének egyik legfőbb bizonyítéka.” (13.)

A fenti szöveghez négy kérdés tartozik, amelyek jól tükrözik a szerzők álláspontját: „1) Mivel indokolták a zsidók elleni intézkedéseket? Miért helytelenek ezek a nézetek? 2) Mit jelent az árjásítás? 3) Miben korlátozták a zsidók emberi jogait Szlovákiában 1939 után? 4) Mikor és hová hurcolták el a szlovákiai zsidóságot, s mi lett az elhurcoltak sorsa?”

A továbbiakban a zsidóságról már nem szól a tankönyv. A korábbi tankönyvekkel összehasonlítva pozitívként értékelhetjük, hogy a szerzők foglalkoznak a holokauszttal, egyértelműen elítélik a zsidóellenes politikát, és pozitívan viszonyulnak a szlovák nemzeti felkeléshez. Hiányoznak azonban az információk arról, hogy a felkelésbe zsidók is bekapcsolódtak és, hogy a német megszállás a deportálások felújítását vonta magával, amely újabb 13 ezer embert érintett.

A vizsgált tankönyv csupán szöveges részeket tartalmaz, képeket, térképeket nem. Ebből a szempontból nem vonzó a tanulók számára. Viszont a fentiekben felsoroltak miatt a holokauszt korábbi bemutatásához képest jelentős előrelépést jelent, hiszen bíráló, ugyanakkor nem mindig teljes információkat nyújt a Szlovák Köztársaságról és annak zsidóellenes politikájáról. Éppen a zsidóság példáján keresztül jellemzik a szerzők a szlovák államot, s figyelmen kívül hagyják, hogy a lakosság bizonyos rétegeinek kissé emelkedett az életszínvonala.

Az érintett tankönyv ideiglenes jellege azonban új tankönyvek elkészítését tette szükségessé, amelyek jobb minőségűek, modernebbek és a tanulók számára vonzóbb módon tárlják az ismereteket. Ennek a szándéknak az eredményeként született meg az a tankönyvcsalád, amelyet az Orbis Pictus Istropolitana Kiadó jelentetett meg.

Az általunk vizsgált téma szempontjából az általános iskolás tankönyvek közül a *Szlovákia az új évszázadban*⁸ és *A világ az új évszázadban*⁹ című tankönyvek érdemelnek nagyobb figyelmet, melyek szerzői mindannyian neves történészek.

8 Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí* [Szlovákia az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.

9 Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.

Az első tankönyvet nyolcadikosoknak szánták és már 1994-ben nyomdakész állapotban volt. Az ekkor hatalomra kerülő kormánykoalíció – melyben az oktatási tárca a Szlovák Nemzeti Párté volt – azonban megpróbálta megakadályozni a megjelentetést, mivel abban nem kapott eléggé hangsúlyos szerepet „a szlovák nemzetnek a függetlenségért és saját államiságért folytatott harca” (J. Benka bírálata).¹⁰ Ez a recenzius bírálta a szerzőknek a Szlovák Köztársasághoz és a holokauszthoz fűződő viszonyát is, és feltette a kérdést, „vajon tényleg szlovák és nemzeti volt-e a szlovák nemzeti felkelés?” A szakemberek és a laikus közvélemény viharos vitáit követően az oktatási minisztérium végül két éves késéssel engedélyezte a tankönyv megjelenését, amely a 1997/98-as tanévben került az iskolákba.

Ez a tankönyv – az Orbis Pictus Istropolitana Kiadó más tankönyveivel hasonlóan – elődeitől főleg grafikus megoldásaiban tér el. A tanulók szívesen használják a tankönyvet, mivel súlypontjai nem kizárólagosan a szerzői szövegek vannak. A tankönyv tananyagrészei monotematikusak, grafikai felépítésük állandósított. Minden tananyag a szöveg elé kiemelt 2–3 jelentősebb évszámmal kezdődik, s minden anyaghoz tartozik egy, a kor jelentős alakjait felvonultató *Személyiségek arképcsarnoka* című rész. Ezután következik a szerzői szöveg, amely általában nem több, mint egy oldalnyi, majd forrásrészletek, fényképek, térképek színesítik a tananyagrészt. A *Szótár*ba a történelmi fogalmak magyarázatai kerültek. A diákok önálló véleményalkotását segítik elő az *Átgondoljuk, megvitatjuk* című részben található feladatok. Nyilvánvaló, hogy a szerzők teret engednek a diákok saját véleményének is, s ez olyan jelenség, amely a múltban elképzelhetetlen lett volna.

A bennünket érdeklő időszakkal a *Szlovákia 1938–1945 között* című fejezet foglalkozik (34–46.), amelyet a szerzők hét tanagra osztottak: *Viharfelhők Csehszlovákia fölött; Az autonómiától a függetlenségig; Az új állam megalakulása; A Szlovák Köztársaság Európa térképén; Milyen volt a Szlovák Köztársaság?; Élet a Szlovák Köztársaságban; és A szlovák nemzeti felkelés*. A szövegben kevés szó esik a zsidóságról. A *Szlovák Köztársaság Európa térképén* című fejezetben egy diplomáciai jegyzék-részlet olvasható forrásként, amelyben a Vatikán elítélően reagál az ún. zsidó kódex kihirdetésére: „A Szentszék fájdalommal vette tudomásul, hogy Szlovákiában, melynek szinte az egész lakossága a legszebb katolikus hagyományoknak örvend – 1941. szeptember 9-én kihirdették azt a kormányrendeletet, amely faji törvényeket léptet életbe, és több olyan

¹⁰ Forrás: Nem publikált hivatalos szakvélemény.

rendeletet tartalmaz, amelyek homlokegyenest ellentmondanak a katolikus elveknek.” (41.)

A Milyen volt a Szlovák Köztársaság? című tananyagban a kiemelt két évszám közül kettő érinti a holokausztot: „1941 – megjelent az 1941/198 sz. kormányrendelet, az ún. zsidó kódex, amely a zsidók ellen irányuló rasszista törvényeket tartalmazott. 1942 – Márciustól októberig folyamatosan deportálják a zsidó lakosságot.”

A szerzők a szövegben bemutatják és bírálják a rezsim antiszemita jellegét: „A polgári és emberi jogok korlátozása az ún. zsidókérdés megoldásakor mutatkozott meg. A zsidókat fokozatosan megfosztották a vagyonuktól, de az alapvető politikai, polgári és végül emberi jogaiktól is. Kiltották őket az iskolákból, munkahelyükről, kiűzték lakásukból. Munkatáborokba gyűjtötték őket, és hogy megkülönböztetésül hatágú sárga csillagot (Dávid-csillagot) kellett viselniük. Több ezer zsidó polgárt részesítettek ugyan munkahelyi, vállalási vagy elnöki kivételben, ez azonban nem tudta megakadályozni a tragédiát. 1942-ben a szlovák kormány erőszakkal a haláltáborokba internált 58 000 szlovákiai zsidót. 1944 őszén, Szlovákia német megszállása után további 13 000 zsidó polgárt vittek el. A kormány embertelen zsidóellenes lépésének következményeit az sem mérsékelte, hogy a polgárok egy része szimpatizált a zsidókkal és megpróbált segíteni nekik.” (42.)

A 43. oldalon két forrásrészlet is kapcsolatos a témával. Az első a Hlinka Gárda 1943-as egyik szórólapjáról való, és jól mutatja a zsidósággal szembeni korabeli hivatalos álláspontot: „Bennünket nem tesznek lóvá buta frázisokkal, hogy a zsidó is ember. A zsidók a sátán képviselői és ügynökei. A zsidó nem Isten teremtménye, a zsidó nem ember, csak úgy néz ki, mint az ember. Aki a zsidókat bármilyen formában támogatja vagy védi, az nem kerül el Isten büntetését.” (43.)

A másik idézet a rabbiknak a köztársaság elnökéhez 1942-ben írt leveléből származik: „A szlovákiai zsidóság nagy részét idegen országba való deportálás fenyegeti, ami egyet jelent a pusztulással. Ebben az utolsó, sorsdöntő órában az Ön keresztény és emberi lelkiismeretére apellálunk: vesse be befolyását, és akadályozza meg az embereknek ilyen módon történő elpusztítását.” (Uo.)

A szöveg melletti illusztráció egy korabeli antiszemita karikatúra „a zsidó a mi ellenségünk” felirattal; a zsidók deportálását lehetővé tevő törvény fakszimiléje; egy a nyitrai munkatáborból készült fénykép és egy a deportálást bemutató fénykép. A tananyaghoz 4 kérdés kapcsolódik, melyekből a harmadik és negyedik kapcsolatos a holokauszttal. A kérdések jól mutatják a szerzők álláspontját: „3. Mikor és hová deportálták a szlovákiai zsidókat, és mi lett

a sorsuk? 4. Kitől kellett védenie Tiso elnöknek saját polgárait, amikor kivételeket adott nekik?” (Uo.)

Amint látni, az elemzett tankönyv szóban és képen is elegendő információt nyújt ahhoz, hogy a tanulók tudatosíthassák a szlovákiai zsidóság tragédiáját. S mivel a következő fejezetek a Szlovák Köztársaság kulturális, gazdasági és politikai fejlődését mutatják be, a tanulók komplex képet kaphatnak a korszakról.

Egy másik tankönyv a *Szlovákia a 20. században* címmel jelent meg.¹¹ Fülszövege szerint „a Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériuma 1997. augusztus 13-án kelt 3899/97–151-es sz. határozatával az általános iskolák 8. osztálya számára alternatív történelemtankönyvként fogadta el.” A könyv szerzője, a fiatal, de egyértelmű orientációjú történész a következőket írja a bevezetőben: „A tankönyv célja, hogy hűen és igaz módon mutassa be történelmünk legújabb, sokszor még élő és lezáratlan fejezeteit. [...] a politikusokkal együtt nehéz helyzeteket fogtok megoldani, megismerkedtek olyan életpályákkal, véleményekkel és álláspontokkal, amelyek a kort mozgatták. Megismerkedhettek a jó, az igazságosság a személyes bátorság harcával az aljasság, a harag, a gyűlölet és a becstelenség ellen. Tanúi lesztek, hogyan harcolta ki a szlovák nemzet az őt megillető helyet a világ többi nemzetei között. Ez a tankönyv nem törekszik a 20. századi szlovák történelem egyedül érvényes kifejtésére, hiszen a témáról a történészeknek is egymástól eltérő véleményük van.” (4.)

A tankönyv, mely formájában másolja az Orbis Pictus fentebb említett kiadványait, tartalmilag azok hivatalos alternatívájának számít. A bennünket érdeklő időszakkal a III. fejezet foglalkozik, amely a *Szlovákia 1938–1945 között* címet viseli. A fejezet 7 tananyagából csupán néhány érinti a holokausztot. A szerző leszögezi ugyan, hogy a szlovák állam fejlődése autoritatív irányt vett, kiemeli azonban a pozitívumokat is, például: „a bíróságok megőrizték nagyfokú függetlenségüket, ami az államellenes és politikai vétségekért kirott alacsony büntetésekben is megmutatkozott. Egyetlen politikai indíttatású halálos ítélet sem volt végrehajtva”. A szerző igyekszik mérsékelni a zsidóellenes politika következményeit (például a miniszteri vagy elnöki kivételek kihangsúlyozásával), vagy legalább néhány személyre, vagy Szlovákián kívüli tényezőkre (a náci Németországra) akarja hárítani a felelősséget. Tiso elnök, a kormány (Tuka miniszterelnök és Mach belügyminiszter kivételével), a parlament pozitívan van lefestve. A zsidókérdés megoldásáért egy kis csoport

11 Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí*. Dejepis pre 8. ročník základných škôl. [Szlovákia a 20. században] SPN, Bratislava, 1997.

radikális felelősségét hangsúlyozza: „Tuka és radikális támogatói elégedetlenné voltak a szlovákiai viszonyokkal. A cseh- és zsidókérdés gyors megoldását és a volt politikai pártok képviselői elleni fellépést követelték.” (46.) A szerző álláspontját az alábbi részletek is illusztrálják: „A salzburgi tárgyalások döntő fordulatot hoztak a zsidó lakossághoz való viszonyulásban. Addig a zsidókérdést szociális problémaként kezelték, s a kormány csupán korlátozó intézkedéseket rendelt el, s a zsidó vállalatok korlátozott mértékű árszámítását engedte csupán. Németország azonban elégedetlen volt ezzel. A salzburgi tárgyalásokat követően kibővült a V. Tuka vezette szlovák kormány lehetősége a zsidókkal kapcsolatos intézkedéseket illetően. 1941-ben jelent meg a zsidó kódex néven ismert kormányrendelet, amelynek célja a zsidóságnak a társadalomból való teljes kizárása, politikai és polgári jogaik és vagyonuk megvonása volt. Tiso elnök kivételeket adott a zsidóknak. Az elnöki kivételek mellett miniszteri kivételeket is adtak. Azokat a zsidókat, akik nem kaptak kivételt, a nyitranováki, szeredi és vyhnyei munkatáborokba gyűjtötték össze. A zsidó kódex ellen katolikus és evangélikus püspökök is tiltakoztak. A németekkel kötött titkos megállapodás után V. Tuka és A. Mach az elnök és a többi kormánytag tudomása nélkül megkezdték a zsidók lengyelországi német táborokba való deportálásának előkészítését. Az első transzport 1942. március 25-én hagyta el Szlovákia területét. Október végéig 58 000 zsidó deportálására került sor. Németország garantálta, hogy a szlovákiai zsidóságnak jó bánásmódban lesz része. Azok a táborok azonban, ahová a zsidókat szállították, nem munkatáborok voltak, hanem haláltáborok, ahol az odaérkezőket a biztos halál várta. A közvélemény egyre erősödő tiltakozása és a táborokból érkező hírek hatására a kormány 1942 októberében a zsidók deportálását leállította. A transzportok indítását a megszálló német erők újították fel 1944 őszén. Összességében Szlovákiából 70 000 zsidót deportálva, közülük kb. 67 ezren lelték halálukat a táborokban. A keresztény egyházak képviselői tiltakoztak a deportálások ellen is. Az antiszemita propaganda hatása alá elsősorban a lakosságnak az a része került, amely a meggazdagodás lehetőségét látta az eseményekben. A lakosság másik része azonban a zsidók megmentésére törekedett, sokszor élete kockáztatásával is. A zsidóság Szlovákiából való deportálása nem volt egyedi jelenség, hanem a zsidókérdés ún. végső megoldását megcélzó náci tervek részét képezte.” (48.)

Összességében elmondható, hogy R. Letz céltudatosan törekszik arra, hogy a Szlovák Köztársaságban uralkodó rezsimet pozitív színben tüntesse fel, s politikai vezetőit felmentse a felelősség alól. A tankönyv tendenciózusá-

ga nem olyan feltűnő, mint a Durica-könyvé, a két szerző álláspontja között azonban inkább csak formai, nem pedig lényegi a különbség.

*A világ az új évszázadban*¹² című, nyolcadikosok számára készült tankönyv a világtörténelmet foglalja magába. Számunkra a II. és III. fejezet érdekes. Közülük az első a *Két háború közötti Európa* címet viseli, s két tananyagban (*Mussolini és feketeingesei; Hitler Európa ellen*) mutatja be a fasiszmus európai térhódítását. Az Olaszországgal foglalkozó részben nem találunk utalást a zsidókérdésre, a másik tananyag azonban már tartalmaz ilyeneket. A szöveg összehasonlítja az oroszországi, az olaszországi és a németországi viszonyokat: „Hitler hasonlóan járt el, mint Lenin Oroszországban vagy Mussolini Németországban. Betiltott minden politikai pártot, egyesületet, szervezetet és klubot. Az állami hivatalokat, az oktatást, a tudományt, a kultúrát és törvénykezést pártja alá rendelte. Az egész államot behálózta a titkosrendőrséggel. A rendszer ellenzőit bebörtönözték vagy koncentrációs táborokba zárták. Valamennyi diktátornak ez a kormányzási módszere. A németországi diktatúrának azonban két jellegzetessége is volt. Az egyik, hogy faji törvényeket hozott, amelyek alapján értékes és kevésbé értékes csoportokra osztották az emberiséget. Magukat – az ő elnevezések szerint az északi fajt – a piramis csúcsára helyezték. Szerintük a német népnek, a »tiszta fajnak« modern rabszolgákká kell tenniük vagy meg kell semmisíteniük a többieket, pl. a szlávokat, a zsidókat, a cigányokat.” (22.)

A *Személyiségek arcképcsarnokában* Hitlerről, Goebbelsről és Himmlerről található portré. A forrásdokumentumok közé a nürnbergi törvényekből került be egy részlet, így a tanulók közvetlenül megismerkedhetnek annak szellemiségével, és összehasonlíthatják a szlovákiai ún. zsidó kódexszel: „Zsidó nem lehet a birodalom polgára. Nem rendelkezik választójoggal, hivatali funkcióba nem kerülhet... Zsidó az a személy, akinek az ősei között legalább harmadíziglen mindenki zsidó.” (23.) Ezt a tananyagrészt F. Nussbaum *Önarckép, zsidó útlevelemmel* című festménye illusztrálja. A festőről megtudhatjuk azt is, hogy Auschwitzban halt meg.

A holokauszttal kapcsolatban *A második világháború* című fejezet tartalmaz több információt. A fejezetet négy tananyag alkotja: *Európa, a diktátorok áldozata; Élet a megszállt Európában; A nagyhatalmak Hitler ellen; Végre béke*. Témánk szempontjából az *Élet a megszállt Európában* című fejezet fontos, hiszen a bevezetésben közölt mindhárom évszám kapcsolódik a holokauszthoz: „1933 – Németországban felállítják az első koncentrációs táborokat. 1942 –

12 Lásd a 9. jegyzetben.

A Berlin-Wannsee-ben tartott konferencián intézkedéseket hoznak a zsidó lakosság módszeres kiirtására. A konferencia egyik eredménye az éheztető táborok, »halálgyárak« (Auschwitz, Treblinka, Majdanek stb.) létrehozása. 1939–1945 – A második világháborúban csaknem 6 millió zsidót irtottak ki.» (34.)

A szerzői szövegben a megszállt és a szatelit államok közötti különbségről olvashatunk. A szerzők hangsúlyozzák a lengyelországi és szovjetunióbeli viszonyokat. A megszállt Európában élő zsidók helyzetéről az alábbi sorok szólnak: „A náci minden megszállt és csatlós országban két embercsoportot jelöltek ki, amelyekre halál várt. 1941-ben a náci vezetés eldöntötte, hogy a zsidókat mindenhol szállításra koncentrációs táborokba. Ezek többségét Lengyelországban építették. A táborokban az éhhalál, az alultápláltság, a nehéz munka vagy egyéb kínzások végeztek velük. Sőt külön haláltáborokat is felállítottak, amelyek a zsidók lemészárlására szolgáltak. Hasonló sors várt a cigányokra. Csak Dánia, Bulgária és Olaszország mert ellenszegülni e rendelkezésnek. Bár a zsidókat itt is üldözték, nem hajtották halálba őket. A halál fenyegette azonban azokat a nemzeteket és népcsoportokat, akik ellenszegültek a náci önkényuralomnak.» (Uo.)

A holokauszt fogalmát a szerzők így határozták meg: „Holokausztnak nevezük a zsidó lakosság irtását a második világháború idején. Az ókori Görögországban ezzel a kifejezéssel jelölték a tűzáldozatot (holokausztum – teljesen elégni).» (35.)

A szerzői szöveg általánosító jellegű, hiányoznak az egyéni szenvedésekről szóló konkrét információk, melyeket a kvantitatív adatok sem pótolhatnak. Ezeket táblázatba foglalták, amelyből kiderül, hogy a deportálások során 800 000 ember halt meg, a koncentrációs táborokban pedig 3 millió. Ezek a számadatok hűen illusztrálják a holokauszt közvetlen áldozatainak számát. Kérdéses azonban az, hogy a tanulók milyen mértékben látják a csupasz számok mögött az emberi szenvedést. Segítségét ebben a fejezet fotóanyaga nyújthat: egy-egy kép a varsói gettóról és Auschwitzról, kettő a deportálások menetéről. Szintén közli a tankönyv a koncentrációs táborokban a rabok megkülönböztetésére használatos színes jelzéseket is.

A tananyagban egy forrásrészlet is található, amelyben egy német politikai fogoly meséli el a koncentrációs táborban átélteket. Ez a részlet többek között bemutatja azt is, hogy a Gestapo emberei rosszabbul bántak a zsidókkal, mint más foglyokkal.

Habár a tantervek szerint a pedagógusok csak két tanítási órát szentelhetnek a holokausztnak, a tankönyvek lehetővé teszik, hogy objektív képet alkossanak a fasiszmus hatalomra jutásáról és tetteiről Szlovákiában éppúgy, mint

Európa más országaiban. Főleg az új általános iskolai tankönyvek azok, amelyek nemcsak pusztán információkat nyújtanak, hanem lehetőséget adnak a diákoknak és tanáraiknak a vitára, a szubjektív ítéletalkotásra.

Noha ezt a megoldást egyértelműen helyesnek kell tartanunk, Szlovákiában, amely a holokauszt megítélése szempontjából megosztott, bizonyos buktatókat is észre kell vennünk. Annál inkább, minthogy a tanárok különféle segédkönyveket használnak a tanítás során (például Durica könyvét), s egy részük a szlovák államot (a zsidókkal történetek ellenére) pozitívan értékeli.

I.3. Izrael

A tankönyvek Izraelhez fűződő viszonya ambivalensnek mondható. A kommunizmus idején Csehszlovákia (a többi szocialista országhoz hasonlóan) agresszióknak minősítette a hatnapos háborút, s megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Az utóbbi időben azonban Izrael megítélése megváltozott. Megújultak a diplomáciai kapcsolatok, s főként a gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlődnek ígéretesen. Ennek ellenére a tankönyvekben alig található említést a zsidó államról, s helyenként még ezekben is a múlt retorikája érezhető (habár tompább élel).

I.3.1. Földrajz

A tanulók a 6. osztályban a Délkelet-Ázsiáról szóló fejezetben találkoznak Izraellel. A *Földrajz az alapiskolák 6. osztálya számára* című tankönyv a térség alapvető természetföldrajzi ismeretei mellett a lakossággal kapcsolatban is közöl néhány adatot.¹³ A szerzők szerint a térség lakossága „gyorsan növekszik. Az arabok mellett a törökök és a perzsák száma a legnagyobb. A lakosság csaknem valamennyi tagja mohamedán (muzulmán) vallású. Egyedüli kivétel a zsidó állam – Izrael.” (66.)

Izrael a mezőgazdasággal kapcsolatban is említésre kerül, s található még információk *A további államok áttekintése* című részben. Megemlítik nyersanyagkészleteit is (kőolaj, foszfátok), elsősorban azonban azt értékelik, hogy „Izraelnek a legfejlettebb az ipara az összes délnyugat-ázsiai állam közül”. Azt is szóba kerül, hogy „idegenforgalmi szempontból nagyon vonzó ország. Ehhez az üdülési lehetőségeken kívül vallási okok is hozzájárulnak.” (72.) A szerzők egy kibuc szerkezetének rajzát is közreadják, mégpedig a következő szöveggel: „Az egyik vidéki jellegű település Izraelben – a kibuc. A kibuc lakói közösen

¹³ *Zemepis* 6, 2. část. [Földrajz az alapiskolák 6. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1993.

gazdálkodnak és művelik meg a mezőket, gyümölcsösöket és veteményesker-
teket. Munkájukért csak nagyon szerény jutalmat kapnak, viszont az élelmisze-
rekért és a szolgáltatásokért a kibucban nem kell fizetniük.” (71.)

Az utolsó bekezdés a lakossággal foglalkozik. A fentebb már említett el-
avult retorika használatát igazolja, s ezért teljes terjedelemben leközöljük:
„A lakosság többsége zsidó. Az eltérő vallás és az eltérő politikai viszonyok
(az arab területek Izrael általi megszállása – 65. ábra) feszültséget okoznak Iz-
rael és a többi arab ország között, sőt Izraelen belül is. A megszállt területek-
hez tartozik Izrael fővárosának, Jeruzsálemnek egy része. A külföld túlnyo-
mórészt Tel Avivot tekinti fővárosnak.” (72.) A szövegben említett 65. ábra Iz-
rael színes térképét tartalmazza a következő térképmagyarázattal: „Izrael
eredeti területe; Izrael által megszállt vagy ellenőrzött területek; ENSZ-csa-
patok által ellenőrzött területek.” A térkép alatt az alábbi magyarázat találha-
tó: „Izrael és a palesztinok. Izrael a megalapítása óta eltelt 50 év alatt jelentő-
sen bővítette saját területét a szomszédai rovására. Egy ideig a Sínai-félszige-
tet is megszállva tartotta.” (71.)

A fejezet végén 5 kérdés található, amelyekből 2 érinti Izraelt. Közülük
az egyik ismét negatív fényben tünteti fel Izraelt: „Mely országok szomszédok
sok Izraellel? A felsorolt országok közül melyiknek a területét nem tartja meg-
szállva Izrael?” (72.)

I.3.2. Történelem

A már többször említett a *Világ az új évszázadban*¹⁴ című tankönyv *A világ
a második világháború után* című fejezete 8 tananyagrésze van felosztva. Ezek
a következők: *Európa felosztása; Új tervek, új szövetségek; A 'vasfüggönytől' keletre;
A gyarmatosítás vége; A félelem egyensúlya; A mozdulatlan vége; A civilizáció napos
és árnyékos oldalai; A 'szalonok' és az 'utca' művészete*. Egyikben sincs azonban
megemlítve Palesztina, sem pedig a zsidó állam megalakulása vagy léte, pedig
A gyarmatosítás vége című tananyag, amelyben szó esik a brit birodalom felbom-
lásáról, erre jó lehetőséget adott volna.

Összességében tehát elmondható, hogy Izrael állammal az általános isko-
lák tanulói csak a földrajz órákon találkozhatnak. Az itt szerzett ismeretek
részben pótolják a hiányzó történelmi információkat is. Az Izraelre vonatko-
zó információkat azonban a mérsékelt ellenséges hangvétel jellemzi.

¹⁴ Lásd a 9. jegyzetben.

II. A GIMNÁZIUMOK

A gimnáziumi oktatás elemzése több szempontból is nehezebb feladat, mint az általános iskolaké, hiszen míg néhány tantárgy esetén már új tankönyvek használatosak (irodalom, részben a társadalomismeret), más tantárgyak (történelem) esetén azonban a pedagógusok a régi tankönyvekből vagy más elérhető szakirodalomból tanítanak. Emiatt nagyon nehéz komplex képet adni a témáról. A gimnázium négy éve alatt a tantervek számos lehetőséget nyújtanak arra, hogy pedagógusok foglalkozzanak a zsidókérdéssel.

II.1. A zsidók vallása és történelme

Ezzel a problematikával számos tantárgy óráin találkozhatunk. A földrajztanítás során a világ lakossága vallási megoszlásának bemutatásakor kerül említésre a judaizmus. Viszonylag nagy teret szentel neki az irodalom és a társadalomismeret is. A történelemtanításban leginkább a holokauszt bemutatása kap teret.

II.1.1. Földrajz

A *Földrajz a gimnáziumok 1. osztálya számára* című tankönyv II. része a humánföldrajzzal foglalkozik.¹⁵ Egyik fejezete a Föld és Szlovákia vallási megoszlását tárgyalja. A zsidó vallást az ún. etnikai vallástípusba sorolja, amely a vallás és a szociális etika egységeként jellemezhető. A közzétett adatok szerint a zsidó vallásnak 18 millió követője van. A tankönyv végén található fogalomtárban további adatok is találhatóak, így a tanulók alapvető képet alkothatnak a vallásról. A zsidó vallás a közölt definíció szerint a legősibb vallás, amelyet Ábrahám és Mózes alapított: „A zsidók vallásának alapja az egyetlen Istenben való hit (monoteizmus), aki mindenható, transzcendens (megismerhetetlen) és láthatatlan, a világmindenség teremtője és egyedüli irányítója. Tanításának alapja (Biblia, Talmud): hit az emberi gondolkodásban, a jóban és rosszban, a halottak feltámadásában, az öröklétben, és az isteni megtorlásban (büntetésben).” (101.) Szlovákia lakosságának vallási megoszlásával kapcsolatban (az 1991-es népszámlálás adatai alapján) viszont semmiféle adatot nem közöl a tankönyv a zsidó vallásról.

¹⁵ Kolektív: *Geografia pre I. ročník gymnázií, II*, [Földrajz a gimnáziumok 1. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1999.

II.1.2. Irodalom

A huszadik század irodalmával a diákok a harmadikos és negyedikes tankönyvekben találkozhatnak.¹⁶ Ha nem is rendszerezett formában, de mindkét tankönyvben találkozhatunk zsidó szerzőkkel és a zsidókérdéssel. A harmadik évfolyamban a tanulók a két háború közötti korszakot tanulják, s már a tankönyv bevezető sorai bemutatják az 1933-as berlini könyvégetéseket.

Érdekes információkkal szolgál a *Két háború közötti világirodalom* című fejezet. A zsidó problematika első ízben Thomas Mann kapcsán merül fel, akiről a tankönyv a következőket írja: „a náciizmus elől Svájcba, majd az USA-ba emigrált, ahol megírta a József és testvérei című regényét, amelyben a bibliai történetet és saját korát kapcsolja össze. Az ószövetségi zsidó, József alakjával az antiszemitizmus és rasszizmus ellen tiltakozott.” (26.) F. Kafka életének és műveinek viszonylag terjedelmes bemutatása során az író zsidó származása nincs megemlítve. Nem úgy Isaak Babel esetében, akinek a *Lovshadsereg* című műve kapcsán a következő olvasható: „Lírizálást és iróniát használ az Odesszai történetek című kötetében, amelyben gyerekkorának zsidó Odesszáját ábrázolja.” (30.) A cseh Ivan Olbracht művei közül zsidó tematikájú műve, a *Gólem a völgyben* kerül megemlítésre.

Hogy a két háború közötti szlovák irodalom kapcsán a zsidók témája alig kerül elő, annak az az oka, hogy a nem tartozott a kedvelt témák közé, másrészt a tankönyvek szerzői sem hangsúlyozzák ki. Martin Rázus *Korcsmaki-rály* című, antiszemita elemeket tartalmazó művével kapcsolatban azt hangsúlyozzák a tankönyvírók, hogy a mű „kritikus és moralizáló jellegű.” (51.)

Vámos Géza, aki „egy zsidó vasúti hivatalnok családjába született a Magyarországhoz tartozó Dévabányán”, egyike a kisszámú zsidó származású szlovák íróknak. A tankönyv szerint a *Letörött ág* című művére az „autobiografikus jegyek a jellemzők. [...] A mű a letörött ág, vagyis a zsidók problémáját, a többségi lakossággal való együttélését mutatja be.” (123.)

Az érettségiző évfolyamban a diákok a jelenkor világ- és szlovák irodalmával ismerkednek meg. Viszonylag nagy teret kap Saul Bellow *Herzog* című műve. Az amerikai zsidó író regényével kapcsolatban a tankönyv a következőt írja: „Moses Herzog az íróhoz hasonlóan Chicago-ban élte le gyerekkorát, ahová zsidó ősei Oroszországból költöztek.” (26.)

Joseph Heller életművével kapcsolatban a „22-es csapdája” mellett a *Good as Gold* című művét is említi a könyv, Arthur Millerről pedig

¹⁶ Kolektív: *Literatúra 3 pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. Litera, Bratislava, 1995.; *Literatúra 4 pre 4. ročník gymnázií a stredných škôl*. Litera, Bratislava, 1997.

megtudhatják a diákok, hogy az *Üvegfigurák* a Kristályéjszaka időszakának amerikai zsidó közösséget ábrázolja.

A cseh szerzők műveiben a zsidókérdés elsősorban a holokauszt kapcsán merül fel. Ján Otčenášek *Rómeó, Júlia és a sötétség* című novellájában „a Pavol és a bujkálni kényszerülő zsidó lány szerelme tragédiába torkollik. Esztert agyonlövik a németek...” (71.) A zsidó szerzők közül Ludovik Askenázy és Ivan Klíma van megemlítve, aki „gyerekként élt három évet a terezíni koncentrációs táborban és ez az élmény visszatükröződik műveiben.” (74.)

Az 1945 utáni szlovák irodalmat elsősorban a szlovák nemzeti felkelés ihlette meg. A zsidókérdés csak elvétve bukkan fel benne. Kivételnek Rudolf Jašík *Szent Erzsébet tér* című műve számít, amely a zsidó Éva és Igor tragikus szerelmének története. A legújabb művek közül Ján Johanides *Elefántok Mathausenben* című művében bukkan fel a holokauszt témája. Leopold Lahola zsidó származását ugyan a tankönyv nem említi, de azt leírja, hogy „faji okokból ne tudta befejezni tanulmányait. Internálták majd a nyitránováci koncentrációs táborba került. Innen megszökött és csatlakozott a partizánmozgalomhoz.” 1949-ben Izraelbe emigrált. Életművéről sokáig hallgattak. Műveiben több nézőpontból mutatja be a háborút, a holokausztot és a zsidók jelenlegi életét. 1967-ben visszaköltözött Szlovákiába. A drámai műfajban Peter Karvaš *Antigoné és mások* című, koncentrációs táborban játszódó művét kell megemlíteni.

II.1.3. Társadalomismeret

A tantárgy célja az, hogy a tanulókat megismertesse a fontosabb társadalomtudományok (filozófia, jog, közgazdaságtan, politológia, pszichológia, vallási alapismeretek) alapjaival. Új tankönyvek azonban csak a filozófiához és a közgazdaságtanhoz vannak. A zsidók vallása a vallási etika keretén belül kerül említésre. A tantárgy célja az, hogy különböző vallási értékeket vonulasson fel, s toleranciára, az „eltérő világnézetű emberek elfogadására” nevelje a diákokat. A meghatározó szerep azonban a pedagógusoké, hiszen ők saját elképzeléseik szerint alakíthatják a tananyagot. Természetes tehát, hogy a pedagógusok azokra a témákra helyezik a hangsúlyt, amelyeket magukhoz közeleink éreznek. Ahogy az egyik tanárnő nyilatkozta, „ha valaki csak a kereszténységet tanítja, az az ő dolga”.¹⁷ A különböző gimnáziumok diákjaival folytatott beszélgetésekből azonban az derül ki, hogy a zsidó vallásról is kapnak alapvető információkat. A negyedik tanévben fakultatív tantárgy a társadalomtudományi szeminárium. Ennek része a vallástan is, amely a vallások

¹⁷ Forrás: általános és középiskolai tanárokkal készült interjúk.

struktúrájával és értékelésével foglalkozik. A tantárgyhoz azonban még nincs tankönyv.

II.1.4. Történelem

A megfelelő új tankönyvek a mai napig hiányoznak, a kommunizmus idején készült régi könyvek pedig nem felelnek a mai igényeknek. A tanárok ezért más szakirodalmat használnak (kiegészítő irodalmat és csehországi tankönyveket, amelyekben megfelelő teret kap a zsidóság témája). Egyedül a szakközépiskolák és szakiskolák részére készült tankönyvek jelentik a kivételt, amelyek az 1997/98-as tanévben kerültek az iskolákba.¹⁸

A régebbi kiadású tankönyvek közül csak a Jílek és munkatársai által írt *Történelem a gimnáziumok I. osztálya számára* címűben található a zsidó vallással kapcsolatban két adat.¹⁹ Az első az *Ókori Görögország* című fejezetben található, a második a kereszténység keletkezésével kapcsolatos: „Palesztinát a zsidók sémita eredetű törzsei szállták meg, akik ie. 1000 körül egységes királyságot hoztak létre Jeruzsálem központtal. A zsidó állam önállóságát Egyiptom és Mezopotámia felől jövő támadások fenyegették. A zsidók történelmében óriási jelentősége van a vallásnak, amely az egyistenhitre (Jahve) épül – monoteizmus. A zsidó vallás és később a kereszténység szent könyvévé a Biblia (Ószövetség) vált.” (53.) A második információ a kereszténység szertartásának egyszerűségével és a megváltóban, Jézus Krisztusban való hitükben különböztek a zsidó szektáktól.” Néhány sorral lejjebb a tankönyv megállapítja, hogy „a keresztény tanítás magyarázatát a Biblia második része, az Újszövetség adja. Az első részt, az Ószövetségi könyveket a keresztények a zsidóktól vették át.” (93.) Más információt a tankönyvben a zsidóságról nem találtunk.

Kevés adatot tartalmaznak a zsidók történetével kapcsolatban a fent említett szakközépiskolák tankönyvei is. Az első ilyen információ a legrégebbi civilizációkkal foglalkozó fejezetben található. Az Újbabiloni Birodalomról

¹⁸ *Dejepis pre stredne odborne skoly a stredne odborne ucilistia 1: Od praveku k novoveku*. [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az őskortól az ókorig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997., ill. *Dejepis pre stredne odborne skoly a stredne odborne ucilistia 2: Dejiny novoveku do revolucnych rokov 1848/1849*. [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az újkor története az 1848/49-es forradalmakig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1998.

¹⁹ Jílek i kol.: *Dejepis pre I. ročník gymnázia* [Történelem a gimnáziumok I. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1984.

szóló részben a következő olvasható: „Legnagyobb uralkodója, Nabukodonozor elfoglalta Jeruzsálemet, a héberek fővárosát és Kr. e. 587-ben fogságba hurcolta a zsidókat.” (12.) A következő oldalon megtudhatjuk, hogy „Palesztina területén egyetlen Isten, Jahve hite alakult ki, amely a zsidó, majd később a keresztény vallás alapja lett. Szent könyvük, az Ószövetség (a Biblia része) több mint 3000 éves és 40 részből áll. Az emberiség kultúrkincsei közé tartozik.”

Tanulmányunk további részében azokat a lehetőségeket kívánjuk bemutatni, amelyeket a történelemre vonatkozó tantervek kínálnak a zsidó vallás és a holokauszt bemutatására. Eközben megpróbáljuk felhasználni mindazokat az információkat, amelyeket a pedagógusoktól szereztünk.

A gimnázium első osztályában *Az ókori kelet államai* című fejezet lehetővé teszi, hogy megmagyarázzuk a zsidó állam, Dávid birodalmának kialakulását. *A Római Birodalom története* lehetőséget ad arra, hogy a keresztény vallás kapcsán bemutassuk annak zsidó gyökereit. A Lateráni zsinat kapcsán sok tanár beszél a zsidóellenes törvényekről, kihangsúlyozva az antiszemitizmus mély gyökereit.

A második osztályban IV. Fülöp francia király kapcsán beszélhetünk a zsidók elleni pogromokról. A II. József által kiadott *Tűrelmi rendelet* közvetlenül érintette a zsidó közösséget.

A harmadik osztály tananyaga a 19. és 20. század történelmével foglalkozik. A zsidóság későbbi sorsának megértése szempontjából különleges jelentősége van a Dreyfuss-pernek. A régebbi kiadású tankönyvekből hiányzik, s ha a tanár beszélni akar róla, más forrást kell választania. A per lehetőséget ad az egész Európát, s nemcsak Németországot, eluraló nacionalizmus bemutatására. A fasizmus jelenségének a bemutatásához nagy segítséget jelentenek azok a segédanyagok, amelyeket angol eredetiből fordítottak le, s amelyek kiadását a SAUD (a Történelemtanárok Szlovákiai Szövetsége) biztosította.

A tantervek szerint a holokauszt a III. gimnáziumi év tananyagában kap helyet. A második világháború keretén belül azonban kevés idő marad rá. Nagyobb lehetőséget nyújt a negyedikben választható történelmi szeminárium, amelynek tananyaga részben a holokausztra épül. A Szlovák Köztársaság témája gyakran vitákat vált ki a tanárok és diákok körében. A különböző helyekről érkező információk szerint Közép- és Észak-Szlovákia (Besztercebánya, Turócszentmárton, Eperjes) iskoláiból gyakran szerveznek tanulmányi kirándulást Auschwitzba. Pozsonyban viszont ez ritka. Ha szerveződik is ilyen kirándulás, akkor az a pedagógusok önálló kezdeményezése alapján történik.

II.2. A holokauszt

A diákokkal és tanárokkal folytatott beszélgetések alapján elmondható, hogy van érdeklődés a holokauszt témájára iránt, s ezt a jelenlegi tankönyvek nem tudják kielégíteni. Hiányzik a megfelelő szintű irodalom, főleg a szlovákiai zsidók tragédiájáról. Emellett a pedagógusok is különféle nézeteket vallanak a témáról. Sokan megkerülik a vitatott időszakot, esetleg szakmailag kétségbe vonható szakirodalmat használnak (ld. Durica). S mivel új történelem-tankönyvek nincsenek, maradnak a régiek, vagy a cseh könyvek.

A *Fejezetek a történelemből a középiskolák számára* c. könyvet ideiglenes használatra szánták.²⁰ A holokauszt témájával a IV. fejezet két tananyaga foglalkozik (*A német náci felépése, Harc a köztársaság védelmében; München. Csehszlovákia szétzúzása*). Még több információt tartalmaz az V. (*A második világháború*), a VI. (*A Szlovák Köztársaság Hitler árnyékában*), a VII. (*A fasiszmus ellen*) és a VIII. fejezet (*A szlovák nemzeti felkelés*). Külön figyelmet a VI. fejezetnek kell szentelnünk.

A bevezetésben a szerzők hangsúlyozzák, hogy „a Szlovák Köztársaság léte (1939–1945) elválaszthatatlan a második világháború történetétől” (40.). A náci Németország terveit a következőképpen mutatják be: „Hitler Európa közepén egy olyan nagynémet életteret szeretett volna kiépíteni, melyben a »magasabb rendű« német faj uralkodott volna az »alacsonyabb rendű«, nem tiszta fajú népek, szlávok, zsidók és más nemzetek fölött, amelyeknek azt a szerepet szánták, hogy dolgozzanak az uralkodó nemzetre, s elvégezzék a kevésbé értékes, szakmailag alábecsült munkát. Hitler elképzelései sajnos fokozatosan megvalósultak. Ezt bizonyítják az európai haláltáborok – amelyekben 6 millió zsidót, lengyeleket, fehéroroszkokat, ukránokat, oroszokat, délszlávokat, szlovákokat, cseheket és más nemzetek millióit gyilkolták meg – vagy az ún. gettók. [...] Szlovákia történelmének elemzésekor is ezekből a szempontokból kel kiindulnunk, abból, milyen szerepet játszott Szlovákia a második világháború idején.” (44.)

Az idézett sorok a tankönyv alapállást tükrözik: elítéli a náciizmust, a szlovák és szláv történelemre helyezi a hangsúlyt, a zsidóság tragédiáját a megtörtént „rossz” illusztrálására használja fel. A szerzők nagy figyelmet szentelnek a szlovák állam ideológiájának, megmagyarázzák a „kisebbik rossz elméletének” gyökereit és negatívumait. (Ez a teória arra szolgál, hogy szlovák állam népszerűtlen intézkedéseit ábrázolhassák.) Bemutatják a Tiso-rezsim

²⁰ Kováč, D. – Lipták, L.: *Originaltitel* [Fejezetek a történelemből a középiskolák számára] Szlovák Pedagógiai Kiadó, Bratislava, 1990.

konkrét politikáját is: „A ludák rezsim már az autonómia elnyerésekor is hozott zsidóellenes törvényeket, 1939. március 14-e után pedig már egyik törvény követi a másikat. A zsidókat először megfosztották a vagyonuktól, elbocsátották állásukból. A zsidó ipari üzemek, üzletek, kézműipari létesítmények, műhelyek házak csaknem ingyen mentek át a keresztény cégek kezébe, versenytársaiknak vagy a politikai elit egyes képviselőinek a tulajdonába. A szabadfoglalkozású zsidókat, ügyvédeket, orvosokat stb. eltiltották foglalkozásuk gyakorlásától. Egyes állásokat (például szerkesztő, tanító, katonatiszt) zsidók nem pályázhattak meg. Minden állami hivatalból és intézményből elbocsátották őket. A zsidókat örök időkre szerették volna eltüntetni a szaképzettséget megkövetelő tevékenységektől, az elemi iskolák közül csak azokat látogathatták, amelyeket a zsidók számára szerveztek, korlátozták a zsidó fiatalok tanoncviszonyba kerülését is. A ludák rezsim ugyanazokkal az intézkedésekkel korlátozta a zsidók szabadságát, emberi érvényesülést, amelyekkel a németek korlátozták a lengyeleket, így próbálván bizonyítani az »alacsonyabb rendű« szláv fajjal szembeni fölényüket. [...] A törvény büntette azokat az árjakat, akik a zsidókkal bármilyen kapcsolatba kerültek, bűn volt még a kölcsönös látogatás is. Hogy a zsidók könnyebben ellenőrizhetők legyenek, sárga csillagot kellett viselniük. Tilos volt a városok, falvak fő utcáin lakniuk, moziba, színházba járniuk, vagy kávéházakban, kiállításon, nyilvános helyeken megjelenniük. Nem tarthattak például fényképezőgépet, távcsövet, kerékpárt, telefonjuk sem lehetett. Leveleiket, kérelmeiket csillaggal kellett megjelölniük, és csak külön engedéllyel, s a számukra kijelölt kupéban utazhattak. Csak szigorúan megszabott időszakokban vásárolhattak és közlekedhettek. 1941-ben a kormány az így megnyomorított és a társadalomból kitaszított több mint százezer zsidót gettókba zsúfolta.” (48.)

A tankönyv elítélően értékeli a „végső megoldás” megtervezését és Szlovákia felelősségét ennek végrehajtásában. A szerzők kihangsúlyozzák a miniszterelnök, V. Tuka és a belügyminiszter, A. Mach felelősségét, aki „kikényszerítette a zsidók Lengyelországba telepítését. Az első szerelvény 1942. március 25-én indult a poprádi állomásról. 1942 októberéig 58 ezer zsidót hurcoltak el a szlovák állam területéről. Legtöbbjük elpusztult. A népiirtást csak a gazdasági szempontból nélkülözhetetlen zsidók éltek túl, meg azok, akik az elnöktől ún. kivételt kaptak, vagy akiknek sikerült külföldre menekülniük. Szinte leírhatatlan az az erőszak, amelyet a zsidó szerelvények összeállításakor, az éjszakai rajtaütésekkel a gárdisták vagy az FS-legények fosztogatásai során alkalmaztak. A rasszista törvények és a kitelepítések ellen a Vatikán is tiltakozott Tisonál.” (Uo.)

A szerzők a továbbiakban megemlítik a „szlovákiai rabbik Tiso elnökhöz intézett kérelmeit”, amelyben „felhívták az elnök figyelmét arra, hogy a zsidók elhurcolása egyenlő a halállal.” Majd konstatálja a könyv, hogy „a kérések és figyelmeztetések süket fülekre találtak. A Szeredről, Zsolnáról, Novákyból, Pozsonyból, Poprádról induló minden egyes szerelvény százszoros, ezerszeres halált jelentett.” (49.) A végső értékelés egyértelmű: „A zsidó állampolgárok meggyilkolásában, a »holokauszt«-ban való aktív részvétel a pozsonyi kormányt német védelmezői kiszolgálójává, foglyává degradálta. Ez a kérdés végül elzárta a ludák mozgalom útját a háború utáni politikai életbe való visszatéréstől.” (Uo.)

Pozitívan értékeli a tankönyv a szlovák nemzeti felkelést, a szerzők azonban a felkeléssel kapcsolatban nem említik a zsidókérdést (a zsidók részvételét, a zsidók deportálásának újbóli megindítását a német megszállás után). Ugyanígy nincsenek a zsidók megemlítve a háború utáni újjáépítés kapcsán sem.

II.3. Izrael

Izraellel kapcsolatos tényeket a földrajz- és a történelemtankönyvekben találhatunk.

II.3.1. Földrajz

A gimnáziumok 1. osztály számára készült földrajz tankönyv 2. része különféle összefüggésekben említi Izraelt. A zsidó államot globális nézőpontból ábrázolják, s noha ez pozitív fényben történik, mégsem teszik lehetővé, hogy a tanulók határozott elképzelést alakítsanak ki az országról.²¹ Több konkrétumot közöl viszont a másodikos földrajzkönyv 1. része,²² amelyben Izraelt az első említések a vallási ellentétek példájaként hozza fel a szerző: „A muzulmán világban Izrael jelenléte örök forrása a zsidó-arab ellentéteknek, a hinduk és muzulmánok közötti feszültség pedig oda vezetett, hogy Pakisztán és Banglades elszakadt Indiától.” (50.) A továbbiakban Izrael Japánnal és Törökországgal együtt Ázsia fejlett országai közé van sorolva. Pozitív kicsengése van a zsidó állam jellemzésének is: „A kis Izrael 1948-ban alakult, a zsidók kétezer éves területi követelése alapján. A zsidók virágzó gazdaságú országot alapítottak, amelynek egy lakosra eső

²¹ Kolektív: *Geografia pre 1. ročník gymnázia*, 2. diel. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1990.

²² Kolektív: *Geografia pre 2. ročník gymnázia*, 1. diel [Geográfia a gimnáziumok 2. osztálya számára] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1991.

hazai nyerstelemzése négyeszerese a környező arab országokénak.” (51–52.) A tankönyv hangsúlyozza, hogy „Izrael a világ leghatékonyabb vízfelhasználója: az ivóvizet csaknem 100%-ban hasznosítja, ezen kívül sóatlanítja a tengervizet.” (52.) A szerzők megemlítik a magas műveltségi színvonalat is: „Izrael az egyedüli ázsiai ország, ahol a művelt fők száma nagyobb, mint a tudomány igényelné, ezért sokan nem tudnak elhelyezkedni.” (Uo.) Érdekes, hogy a könyv két fővárost – Tel Aviv-Yafo, ill. Jeruzsálem – is említ.

Az európai kultúra gyökereinél említésre kerül a kereszténység, amely „Palesztina területén jött létre”. Hiányzik azonban a zsidó vallás hatásának felüntetése, annál is inkább, mivel az arab kultúra és az iszlám meg van említve ebből a szempontból.

II.3.2. Történelem

Ahogy már elmondtuk, új középiskolás történelemtankönyvek nincsenek. Az utolsó, 3. évfolyamon ennek ellenére tananyag Izrael megalakulása (amelyet a holokauszt következményeképpen interpretálnak) és az arab-izraeli háborúk. Tankönyvek híján nagy a pedagógusok szerepe, s sok esetben tovább él az a régi retorika, mely szerint Izrael agresszorként és megszálló államként van beállítva.

A *Világtörténeti lexikon*,²³ amely kiegészítő irodalomként használatos a középiskolákban, több címszóban is érinti Izraelt. A kronológiai részben 1948 eseményeinél a következő olvasható: „Izrael, Tel Aviv, május 14. – Izrael állam kikiáltása. A következő nap kitört az első izraeli-arab háború, amelyet az okozott, hogy az arab lakosság elutasította Palesztina két önálló államra való felosztását.” (134.) Meg van említve a hatnapos és a jóm-kippúri háború is. Az összes címszó semleges hangnemben van megírva.

A lexikonban külön címszót kaptak az „arab-izraeli háborúk”. A stílus tömör, enyhe negatív felhanggal Izraellel szemben. Az 1948-as győzelmet a következő szavakkal írja le: „Izrael ezzel biztosította létét és kiszélesítette szárazföldi katonai hátterét. Nem jött viszont létre a palesztin állam és kialakult a menekültek problémája.” A hatnapos háború a lexikon szerint „Izrael preventív háborúja volt Egyiptommal szemben, amely az ENSZ-csapatok kivonását követelte a Sínai-félszigetről, s elzárta az izraeli utánpótlási vonalaktól Eilat kikötőjét.” Majd így vonja meg a háború mérlegét: „Izrael az arabok által

²³ Kamenický, M. - Mrva, I. - Tönková, M. - Valachovič, P.: *Lexikon svetových dejín* [Világtörténeti lexikon] SPN, Bratislava, 1997.

lakott megszállt területek urává vált. Elveszítette viszont presztízsének egy részét.” (218.)

III. SEGÉDKÖNYVEK

A bevezetőben említettük, hogy a hivatalos tankönyvek mellett fontosnak tartjuk értékelni az oktatási minisztérium által ajánlott, vagy a pedagógusok által gyakrabban használt kiegészítő irodalmat is. Ez a szlovák állam megítélésében annyira megosztott szlovák társadalom miatt is fontos. Ezt támasztják alá a tanárokkal folytatott beszélgetések is. Egy katolikus gimnázium tanárnője azt fejtegette, hogy szeretné, ha órái minél objektívabbak lennének, ezért mindkét oldal véleményét meg akarja ismertetni a diákokkal, mielőtt azok véleményt mondanának. Ő a vitatott Durica-féle könyvet is használja, elsősorban a koraközépkori anyagrészek kiegészítéséhez, főleg a könyv információgazdagsága miatt. A szlovák állam problémáját azonban más források alapján tanítja. Ő elítéli a zsidóellenes törvényeket, és diákjainak is beszél Tiso elnök negatív szerepéről. Az antiszemitizmust a múlt jelenségének véli, s meglepőnek tartja, hogy Szlovákiában még mindig vannak hívei. Az interjú idején éppen a második világháborút és a holokausztot tanította. Pozitívan értékelt a Zsidó Kultúra Múzeumát, amelyet többször felkeresett már diákjaival. Sajnálja viszont, hogy a tantervek kevés teret adnak az ilyen aktivitásoknak. Egy másik pozsonyi gimnázium tanárnője is igyekszik felhívni a diákok figyelmét az antiszemitizmusra. A holokauszt témáját a fakultatív jellegű szemináriumi órán veszi részletesebben. Főleg Ivan Kamenec és Vladimir Lipscher munkáit dicséri, a Durica-könyvet viszont tendenciózusnak tartja. Elmondása szerint a Szlovák Köztársaság (1939–1945) időszaka éles vitákat vált ki, mivel sok történelemtanár vall más véleményt, mint ő. Egy másik tanárnő elmondta, hogy családja a nacionalizmusból fakadó tragédia átéelője, s ezért fontosnak tartja, hogy a diákjaival megértesse a holokauszt szörnyűségét. Hosszú ideig készült egy auschwitzi tanulmányútra diákjaival, s az ott átéltek hatására újabb utat tervez.

A szlovák társadalom megosztottsága a tankönyvek, illetve a történeti irodalom kiadásának gyakorlatában is megnyilvánul. A tárgyalt témát érintő kiadványok automatikusan éles viták tárgyaivá válnak. Ilyen vitát váltott ki M. S. Durica műve is,²⁴ amelynek szerzője a közép- és kelet-európai történelem tanáraként tevékenykedik a páduai egyetemen és a pozsonyi Comenius

²⁴ Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.

Egyetem Teológia Tanszékén. Könyve első kiadása nem keltett különösebb visszhangot. 1996-ban azonban az EU Phare támogatását felhasználva az oktatási minisztérium kiadványaként 90 000 példányban jelent meg a könyv, amely kronologikus rendben írja le Szlovákia történetét időszámításunk kezdetétől napjainkig. A könyv 274 oldal terjedelmű, ebből a szlovák állam hat éves időszaka 70 oldalt tesz ki, tehát a mű negyedét. A szerző minden eszközt felhasznál arra, hogy közvetlenül vagy közvetett módon csökkentse a Szlovák Köztársaság felelősségét a zsidók deportálásáért, s felmentse Tiso elnököt. A teljes felelősséget Tukára és Machra hárítja: „A pozsonyi német követ, Hans Bernard jelentése szerint Alexander Mach Tiso elnöknel járt, s a zsidókérdés radikális megoldását sürgette, amit Tiso elutasított. Ezért Tuka kormányfő Berlinből kért instrukciókat és erkölcsi támogatást.” (154.)

A zsidóellenes törvényeket először a 210/1940-es törvénnyel kapcsolatban említi, „amely egy év időtartamra felhatalmazta a kormányt, hogy rendeletek útján rendezze a zsidó vagyon átjásításának kérdését. Ezzel a törvénnyel a parlament nemcsak saját, hanem az elnök kompetenciáját is szűkítette, s megerősítette a kormány pozícióját.” (156.) Nem szól azonban az 1938 végétől életbe léptetett zsidóellenes intézkedésekről. A zsidó kódex elfogadását (1941. szeptember 9.) Durica így kommentálja: „A kormány kiadta a zsidók jogállásáról szóló 198/1941. sz. rendeletet (zsidó kódex), amely csaknem szó szerinti másolata volt a német zsidóellenes törvényeknek. Csupán a 255. paragrafus adott lehetőséget az államfőnek a rendelet alól felmentést kiadni. Tiso elnök ezt a kormányrendeletet sohasem írta alá.” (159.)

A következő fontos dátum szeptember 11., amikor „a Német Birodalomban (így a Cseh-Morva Protektorátusban is) sárga Dávid-csillag viselésére kötelezték az összes zsidót.” Habár ez nem függ össze a szlovák történelemmel, Durica mégis megemlíti, arról viszont nem ír, hogy nem egész 10 nappal később a sárga csillag viselését Szlovákiában is kötelezővé tették. Kifejezetten félrevezető az az állítás is, amely szerint „1942 elején Szlovákiában 64 zsidó iskola volt (korábban kb. 24), amelyet 8000 tanuló látogatott.” (161.) Nincs azonban említés arról, hogy a zsidó gyerekeknek ekkor már tilos volt nyilvános iskolákba járni.

Durica gyakran hangsúlyozza, hogy a németek nyomást gyakoroltak a parlamentre és Tiso elnökre a zsidók deportálása érdekében: „1942. március 17-én (8 nappal az első transzport indulása előtt – P.S.): A Hlinka-féle Néppárt elnöksége Dr. Jozef Tiso vezetésével a zsidókérdés keresztény elvek szerinti megoldása mellett döntött. Munkatáborok kiépítését javasolta a zsidók számára és adó kivetését a zsidó vagyon után. Ez alapján Zsolnán, Nyitraonákon,

Szereden és Vihnyén hoztak létre táborokat, majd később Zsolnán, Ilván és Nyitrán munkaközpontokat. Ezek gazdasági jellegű intézmények voltak, amelyek megrendelésre dolgoztak. A szeredi asztalosműhelyek a legmodernebbek és legproduktívabbak voltak Szlovákiában. Minden tábor saját mezőgazdasági részleggel rendelkezett, ahol a táborlakók ellátására állatokat tenyésztettek. A gyerekek számára iskolák, tanonciskolák működtek. A szünidő egy részét a gyerekek a táboron kívül tölthették, olyan zsidó családoknál, akik nem éltek táborokban. A táborlakók egészségéről zsidó orvosok gondoskodtak. A fogorvosok a protézisekhez még aranyat is kaptak, amit akkoriban Szlovákia lakosságának nagy része nem engedhetett meg magának. A táborok gazdasági vezetői gyakran kaptak engedélyt, hogy Szlovákia különböző részeibe utazhassanak, ezt azonban gyakran államellenes akciók szervezésére használták ki. A Nemzetközi Vöröskereszt képviselője 1944-ben meglátogatta a táborokat, s jelentésében arról számolt be, hogy az ottani életkörülmények megközelítik az átlagos szlovákiai életkörülményeket.” (162.) A korabeli források és azoknak a visszaemlékezései, akik a tábori körülményeiket saját tapasztalataik alapján ismerik, kevésbé idillikus képet mutatnak...

A könyv további részében Durica a deportálások tényét így magyarázza: „1942. március 25. – Poprádról Zsolnán keresztül elindult Lengyelországba a zsidókat szállító első transzport. Körülbelül 1 000 fiatal munkaképes lányt szállított. A következő transzportok felváltva vittek lányokat és fiúkat, kb. 8 000 személyt. A zsidók kitelepítése, s főleg néhány gárdista kemény bánásmódja Szlovákia lakosságának nagy részében, az egyházak képviselőiben és az államtanács tagjai között éles kritikát és ellenállást váltott ki, miközben leginkább arra hívták fel a figyelmet, hogy családokat szakítanak szét. Ezért Tuka és Mach arra kérték a németeket, hogy az elszállított fiatalok családtagjait is vegyék át. A Birodalmi Biztonsági Hivatal IV. B4 ügyosztályának vezetője, Adolf Eichmann ezt először elutasította, később azonban álláspontja megváltoztatására kényszerült. Így április 11-től már egész családokat szállítottak ki. Az elnöki hivatal irodája kivételek adományozásával avatkozott be ebbe a folyamatba. Hasonlóan az egyes minisztériumok is igazolások sorát adta ki zsidó személyek részére, akik gazdasági szempontból nélkülözhetetlenek, ami felmentette őket a kitelepítés alól.” (162–163.)

Szintén elfogult az 1942. március 15-i törvény értékelése, amely utólagosan legalizálta a deportálásokat és megfosztotta a zsidókat állampolgárságuktól. A törvény bevezetése kimondta: „A zsidókat ki lehet telepíteni a Szlovák Köztársaság területéről.” Durica kommentárja ehhez a következő: „a törvény fő célja az volt, hogy törvényes hátteret biztosítson legalább

bizonyos zsidó csoportoknak a deportálástól való megmentéséhez.” (163–164.) A transzportok 1942 októberében történt leállítását a következőképpen értékeli: „G. Reitlinger zsidó történésznek erről az a véleménye, hogy a szlovák kormány volt az első, amely fellázadt a zsidókérdés hitleri végső megoldása ellen.” (165.) A könyvből még sok hasonló szemléletű részletet ragadhatnánk ki, de az eddigiék is hűen tükrözik, miért tiltakozott a közvélemény nagy része, hogy ezt a kiadványt tankönyvként használják. A heves vitába a médián kívül a kormány képviselői is bekapcsolódtak (pld. Mečiar kormányfő, aki ígéretet tett a könyv visszavonására, vagy Slavkovská oktatási miniszter asszony, aki a sajtó előtt állandóan azt nyilatkozta, hogy nem írja alá a visszavonó határozatot, s hogy e könyv teljesíteni fogja küldetését), de hallatták hangjukat az egyházak (A zsidó Hitközösségek Központi Tanácsa, a Pozsony-Nagyszombati Érseki Hivatal, Korec bíboros, az Evangélikus Egyház vezetői stb.), a politikai pártok, a humanitárius szervezetek, a pedagógusok, a történészek és a laikus közvélemény is. A könyv ma nem minősül hivatalos kiadványnak, a legtöbb iskolában azonban ott van, és sok helyen használják is.

A *Világtörténeti lexikon* mellett a történelemtanítás másik fontos segédkönyve *A szlovák történelem lexikonja*.²⁵ A könyv két szerkezeti egysége: egy kronologikus és egy enciklopédikus rész. A holokauszt-értékelése megközelíti Durica holokauszt felfogását, sőt egész fejezeteket vesz át tőle. A kronologikus rész 5 oldalon át tárgyalja a szlovák állam időszakát. A holokausztot több címszó is érinti. Zsidóellenes intézkedések először az 1940-es földreform kapcsán kerülnek említésre (tehát a Durica-könyvinél korábban). A következő említés 1940. szeptember 3-hoz kapcsolódik, amikor „V. Tuka kezdeményezésére a szlovák parlament törvényt fogadott el, amely felhatalmazta a kormányt, hogy tegyen meg mindent a zsidók kizárására a gazdasági és szociális életből.” (145–146.) Ez 1941-ben teljesült be a zsidó kódex elfogadásával. A szöveg inkább a felmentést szolgálja, mint az informálást: „szeptember 9-én a szlovák kormány rendeletet adott ki a zsidók jogi helyzetéről, amelyet zsidó kódexként ismerünk. A katolikus püspökök egy 1941. október 7-én kelt memorandummal tiltakoztak e rendelet ellen.” (146.) Az 1942-re vonatkozó első adat a deportálások megindulására vonatkozik, s nyilvánvaló célja az, hogy a kormány bizonyos tagjaira hárítsa a felelősséget, s felmentsen ez alól más politikusokat és intézményeket, főleg az elnököt: „Március 25-én

25 Škvarna, D., – Bartl, J., – Čičaj, V., – Kohútová, M. – Letz, R. – Segeš, V.: *Lexikon Slovenských dejín* [A szlovák történelem lexikonja] SPN, Bratislava, 1997.

megkezdődött a zsidók deportálása a koncentrációs táborokba. Erre parancsot a kormányfő, V. Tuka adott a Németországgal való egyezség után és a köztársasági elnök, a parlament és a kormány többi tagjának beleegyezése nélkül. Szlovákia az első független ország volt, amely deportálta zsidó lakosságának döntő többségét. Ugyanakkor az első olyan állam is volt, amely a koncentrációs táborokból érkező hírek hatására 1942 októberében leállította a deportálásokat. (1942 végéig 58 000 személyt deportáltak.) A deportálásokat 1944 októberében Szlovákia német megszállása után újból megindították. Összesen kb. 70 000 zsidó volt deportálva, ebből 67 000 német koncentrációs táborokban vesztette életét.” (146–147.)

A könyv enciklopédikus részében csupán elvétve találni utalást a zsidó vallásra. A zsidóság külön címszót nem kapott, hanem az inkvizícióval, Izraellel, II. József reformjaival, az Aranybullával kapcsolatban említik őket. A holokausztal kapcsolatban több információt is találunk: Hlinka Gárda; 1942. március 25.; munkatáborok; zsidó kódex. Ezeknek a címszavaknak a szerzője Robert Letz, a már említett alternatív tankönyv szerzője, aki a szlovák államhoz és Tiso elnökhöz fűződő pozitív kapcsolatáról ismert. (Kerüli például a szlovák nemzeti felkelés kifejezést, amelyet az 1944-es felkelés kifejezéssel helyettesít.) Habár a szlovák állammal kapcsolatban elítélő véleményeket is megfogalmaz, értékelése mégis tendenciózus. A Hlinka Gárdát például „1938 és 1945 között működő honvédelmi szervezetnek” minősíti.

A munkatáborok minősítése a következő: „ezek a zsidók és a munkakerülők részére kialakított központok voltak, amelyek kiépítését 1941 őszen kezdték meg. A zsidó lakosság azon részének készült, amely a zsidó kódex értelmében elveszítette állampolgárságát és vagyonát. A zsidók lengyelországi német koncentrációs táborokba való deportálásának 1942. március 25-i megindulása a munkatáborok kiépítésének gyors befejezéséhez vezetett, amelyek menedékként szolgáltak a deportálások előtt.” A szöveg további részében a táborok jó körülményei kapnak hangsúlyt (önkormányzat, kulturális intézmények, bölcsőde, iskola, könyvtár, színház).

Érdekes a zsidó kódex címszó magyarázata is, amely viszonylag nagy terjedelmű: „Zsidó kódex – kormányrendelet a zsidók jogállásáról. Szlovákia 1939. március 14-i megalakulása után a zsidókérdés olyan megoldását keresték, amely rendezte volna a zsidók gazdasági, politikai és kulturális helyzetét. Szlovákiában, ahol a zsidók asszimilációja kisebb volt, mint Magyarországon vagy Csehországban, általában idegen elemként voltak elkönnyelve. Ebbe főleg régebbi történelmi tapasztalatok és előítéletek játszottak közre, valamint az előzékenység, a kapcsolatok hiánya. A Tiso-kormány az ún. 4%-os kulcs

(a zsidó lakosság aránya az összlakossághoz képest) alapján kívánt eljárni. 1940-ben 88 951 zsidó élt Szlovákiában. Az első korlátozó kormányrendelet 1939. április 18-án jelent meg. A zsidó fogalmát vallási, nem pedig faji alapon határozta meg, s behatárolta érvényesülésüket bizonyos szabad foglalkozásokban. 1940 szeptemberéig 47, a zsidókat korlátozó rendelet született, többségük azonban engedélyezett kivételeket. Vagyonukat fokozatosan vonták meg tőlük (pl. a földreform 1940. február 29-én, az első árjásítási törvény 1940. áprilisi 15-én). Ezek a törvények ugyan érzékenyen érintették a zsidó lakosság gazdasági hátterét, de nem zárta ki őket teljesen az ország gazdasági életéből. 1939 márciusától 1941 végéig 6 194 zsidó hagyta el az országot. Alapvető fordulatot helyzetükben az 1940. július 28-i salzburgi tárgyalások hoztak. A Eichmann javaslatára a zsidók vagyonának elkobzása és a zsidók deportálása céljából Pozsonyba utazott D. Wisliczeny, aki a szlovák kormány zsidó ügyekben illetékes tanácsadója lett. Az új kormányfő, V. Tuka és a belügyminiszter, A. Mach a zsidókérdés gyors megoldását követelték. 1940. szeptember 3-án a parlament felhatalmazást adott a kormánynak az árjásításra – a zsidó vagyon elvételére és nem zsidók kezébe adására. A zsidó vagyon összeírása szerint 54 667 személy összesen 4 322 239 ezer korona vagyont birtokolt és 1 134 582 ezer korona adóssággal rendelkezett. A nürnbergi faji törvények mintájára készült zsidó kódexnek nevezett kormányrendelet 1941. szeptember 9-én jelent meg. A 270 paragrafusból álló törvény megszövegezésére az a H. Globke felügyelt, aki a nürnbergi törvények megalkotásában is részt vett. A zsidó fogalmát faji kritériumok alapján határozták meg: az minősült zsidónak, akinek legalább 3 zsidó nagyszülője volt. A vegyes házasságban születettek nem minősültek zsidónak. Zsidó és nem zsidó között tilos volt házasságot kötni. A zsidóknak megjelölve kellett járniuk. Radikálisan korlátozva voltak személyi szabadságukban. J. Tiso elnöknek köszönhetően a kódexbe bekerült a 255. paragrafus, amely alapján részleges vagy teljes felmentést lehetett adni a rendelet alól. Megkezdődtek a munkálatok a zsidók számára készülők munkatáborok létesítése érdekében. A német politikusok bizalmas wannsee-i konferenciája 1942. január 20-án a zsidókérdés „végleges megoldásáról” döntött. Amikor a németek több szlovák vendégmunkás Németországba küldését kérték, a szlovák belügyminisztérium a kért munkaerő helyett 20 000 zsidó kitelepítését ajánlotta fel. A zsidó kérdés kitelepítéssel való megoldását a német kormány is szisztematikusan szorgalmazta. A zsidók Szlovákiából való deportálása 1942. március 25-én kezdődött. A kormány minden egyes elszállított zsidóért 500 márkát fizetett a németeknek.” (337–338.)

Az elszállítottakért fizetett 500 márkát Durica is megemlíti; szerinte „az letelepítésükért és átképzésükért fizetett illetéket” volt, de egyik írásában kifogásolja a Lexikon megfogalmazását: „A zsidó kódex címszó utolsó mondata nem felel meg a valóságnak. A szerző azt állítja, hogy a kormány minden elszállítottért 500 márkát fizetett. A német forrásokból nyilvánvaló, hogy a szlovák kormány kezdetben elfogadta a németek kérését, hogy illetéket fog fizetni minden elszállított zsidó letelepítéséért és új munkakörbe való átképzéséért. Erre a célra 100 millió szlovák koronát, tehát kb. 10 millió márkát mutatott fel. Amikor azonban különböző diplomáciai forrásokon keresztül megtudták, hogy a horvátoktól a németek sokkal alacsonyabb összeget kértek, egyezkedni kezdtek a németekkel, s csak az első részletet fizették ki. Történelmi tény tehát, hogy a Szlovák Köztársaság kormánya minden elszállított személyért kb. 160 márkát fizetett, tehát csak kb. harmadát annak, amit a szerző állít.”

A további kiegészítő irodalomból meg kell említeni a *Történelem. Segédkönyv az érettségizők és a felsőoktatási intézményekbe felvételizők részére*²⁶ című kiadványt, amelyben a vizsgált témával a *Szlovák Köztársaság (1939–1945)* című fejezet foglalkozik. A zsidók üldözésére 16 sorban tér ki, arról informálva, hogy nem tölthettek be bizonyos munkaköröket, sárga csillagot kellett viselniük, tilos volt az árjakkal való kapcsolattartásuk. A könyv megemlíti a végső megoldás tervét és végrehajtását is. A könyv záró részében lévő kronológia viszont a holokauszthoz kapcsolódó egyetlen dátumot sem említi meg.

Figyelmet érdemel még a *Historická revue* [Történelmi revü] c. havonta megjelenő folyóirat, amely 1991-es elindulásától kezdve rendkívül népszerű. Sok pedagógus használja segédanyagként. Szerkesztője – a holokauszttal foglalkozó Katarina Hradská – törekvése az, hogy minden számban jelen legyen a zsidó tematika. Ezek az írások főleg az első időben jelentős visszhangot váltottak ki. A legérdekesebb leveleket a szerkesztőség közzétette, s így lehetőséget adott a vitára. Mára az olvasók hozzászórtak ehhez a témához, így az ilyen írások már jóval kevesebb érzelmet váltanak ki.

Fordította: *Simon Attila*

IRODALOM

²⁶ Kolektív: *Dejepis. Pomocka pre maturantov a uchadzacov o studium na vysokých školách* [Történelem. Segédkönyv az érettségizők és a felsőoktatási intézményekbe felvételizők részére] SPN, Bratislava, 1997.

- Tolmáči, L. és koll.: *Človek na Zemi* [Ember a Földön] Földrajz az alapiskolák 5. osztálya számára, SPN, Bratislava, 1996.
- Literárna výchova* [Irodalmi nevelés az 5. osztály számára] SPN, Bratislava, 1997.
- Dříza, J. és koll.: *Občianska výchova pre 7. ročník základných škôl* [Polgári nevelés az alapiskolák 7. osztálya számára] SPN, Bratislava, 1998.
- Dvořák, P. – Mrva, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v stredoveku a na začiatku novoveku* [Szlovákia a középkorban és az újkor kezdetén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava 1998.
- Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Slovensko na prahu nového veku* [Szlovákia az újkor küszöbén] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1995.
- Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. [Fejezetek a történelemből (1939–1945)] SPN, Bratislava, 1990.
- Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí*. [Szlovákia az új évszázadban.] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997.
- Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí*. [Szlovákia a 20. században] Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1997.
- Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1995.
- Michovský, V.: *Dejepis. Pravek a starovek. Učebnica pre základné školy I a II*. [Történelem. Az őskor és az ókor. Az alapiskolák 5. osztálya számára, I. II.] Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1992.
- Mucska, V. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Európa v období stredoveku*. [Európa a középkorban] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1996.
- Kratochvíl, V. – Cangar, J. – Kováč, D.: *Metodická príručka dejepisu pre základné školy*. [Módszertani kézikönyv történelemből az általános iskolák számára] SPN, Bratislava, 1994.
- Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.
- Kováč, D. – Lipták, L.: *Učebné texty z dejepisu (1939–1945)*. [Fejezetek a történelemből (1939–1945)]. SPN, Bratislava, 1990.
- Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Slovensko v novom storočí*. [Szlovákia az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.
- Tkadlečková, H. – Skladaný, M. – Kratochvíl, V.: *Na prahu moderného sveta* [A világ az új évszázadban] Orbis Pictus Istropolitana Kiadó, Bratislava, 1997.
- Letz, R.: *Slovensko v 20. storočí. Dejepis pre 8. ročník základných škôl*. [Szlovákia a 20. században. Történelem az alapiskolák 8. osztálya számára.] SPN, Bratislava, 1997.
- Zat'ková, M. és koll.: *Zemepis 6, 2. časť*. [Földrajz az alapiskolák 6. osztálya számára. 2. rész.] SPN, Bratislava, 1993.
- Literatúra 3 pre 3. ročník gymnázií a stredných škôl*. [Irodalom az gimnáziumok 3. osztálya számára] Litera, Bratislava, 1995.
- Literatúra 4 pre 4. ročník gymnázií a stredných škôl*. [Irodalom az gimnáziumok 4. osztálya számára] Litera, Bratislava, 1997.

- Dejepis pre stredné odborné školy a stredné odborné učilištia 1: Od praveku k novoveku.* [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az őskortól az ókorig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1997.
- Dejepis pre stredné odborné školy a stredné odborné učilištia 2: Dejiny novoveku do revolučných rokov 1848/1849.* [Történelem a szakközépiskolák és szakmunkásképző iskolák számára. 1. Az újkor története az 1848/49-es forradalmakig] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1998.
- Jilek i kol.: *Dejepis pre I. ročník gymnázia.* [Történelem a gimnáziumok I. osztálya számára], SPN, Bratislava, 1984.
- Kováč, D. – Lipták, L.: *Kapitoly z dejín pre stredné školy* [Fejezetek a történelemből a középiskolák számára] Szlovák Pedagógiai Kiadó, Bratislava, 1990.
- Mičian, L. és koll.: *Geografia pre 1. ročník gymnázia, 2. diel.* [Földrajz a gimnáziumok 1. osztálya számára. 2. rész] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1990.
- Lauko, V. – Tolmáči, L.: *Geografia pre 2. ročník gymnázia, 1. diel* [Geográfia a gimnáziumok 2. osztálya számára. 1. rész] Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1991.
- Kamenický, M., Mrva, I., Tönková, M., Valachovič, P.: *Lexikon svetových dejín* [Világ-történeti lexikon] SPN, Bratislava, 1997.
- Durica, M. S.: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története] SPN, Bratislava, 1995.
- Škvarna, D., – Bartl, J., – Čičaj, V., – Kohútová, M. – Letz, R. – Segeš, V.: *Lexikon Slovenských dejín* [A szlovák történelem lexikona] SPN, Bratislava, 1997.
- Hečková, J. – Marci, L. – Nagy, Z. – Slneková, V.: *Dejepis. Pomocka pre maturantov a uchadzacov o studium na vysokých školách* [Történelem. Segédkönyv az érettségizők és a felsőoktatási intézményekbe felvételizők számára] SPN, Bratislava, 1997.